

LAIMUTIS BILKIS

Lietuvių kalbos institutas

ORCID id: orcid.org/0000-0002-2902-4722

Mokslinių tyrimų kryptys: toponimika, antroponimika.

DOI: doi.org/10.35321/all86-04

DĖL KAI KURIŲ LIETUVIŲ VIETOVARDŽIŲ *GŪDAS* RADIMOSI APLINKYBIŲ, KILMĖS IR MOTYVACIJOS

On the Circumstances of Appearance, Origin
and Motivation of Certain Lithuanian
Toponyms *Gūdas*

ANOTACIJA

Straipsnyje aptariamos kelių lietuvių vietovardžių *Gūdas* labiausiai tikėtinos kilmės versijos. Jas iškeliant kreipiamas dėmesys į visas toponimų užrašymo iš gyvosios kalbos aplinkybes, toponiminių mikrosistemų kontekstą, užrašytojų pateiktą papildomą su vietų vardais ir įvardijamais objektais susijusią informaciją, kuri palyginama su realiais istoriniais ir etnografiniais duomenimis. Remiantis pagal pasirinktą metodologiją atlikta analize, teigiama, kad dviejų Nemuno upėje ties Darsūniškiu ir Dvareliškių dvaru esančių akmenų vardų atsiradimas sietinas su istoriškai paliudytu sielių plukdymo iš Gudijos į Karaliaučių ir Rusnę faktą. Pabrėžiama, kad šiuo verslu užsiiminėjo ir gudų tautybės sielininkai. Todėl šiedu akmenų vardai kildinami iš etnonimo *gūdas* ‘baltarusis (kartais lenkas ar rusas); kitos tarmės žmogus’ ir abejojama kitų tyrėjų paskelbta jų kilmės iš liet. *gūdė* ‘pustyklė, budė’, *gudėti* ‘su gude galsti’ hipoteze.

Taip pat įrodinėjama, kad etnoniminės kilmės veikiausiai yra ir Pumpėnų bei Žemaitkiemio apylinkių vandenvardžiai *Gūdas*, kurie kai kurių kalbininkų kildinti iš balt. **guda-* ‘(su)linkęs’, ‘besilankstantis’ < balt. *gud-* ‘linkti’. Šis teiginys pirmu atveju grindžiamas kompaktiškos mikrosistemos vietovardžių su *gud-* tarpusavio ryšių, kilmės bei semantikos analizės duomenimis, o antruoju atveju – tos pačios gyvenvietės teritorijoje esančių potamonimų semantinės etnoniminio pobūdžio paralelės analize.

ESMINIAI ŽODŽIAI: vietovardžių kilmė, vietovardžių motyvacija, vietovardžių užrašymo kontekstas, semantinė analogija, sielių plukdymas Nemunu.

ANNOTATION

The article discusses the most likely versions of the origin of several Lithuanian toponyms *Gūdas*. The versions are proposed taking into account all the circumstances of recording the toponyms from the spoken language, the context of toponymic microsystems, the additional information relating to place names and the objects designated by them provided by the recorders, which is compared to real historical and ethnographic data. Based on the analysis carried out under the chosen methodology, the article associates the appearance of the names of two stones situated in the Nemunas River near Darsūniškis and Dvareliškės Manor with the historically attested fact of timber rafting from *Gudija* (Belarus) to Karaliaučius (Königsberg) and Rusnė. It is outlined that there were also raftsmen who were *gudai* by descent. As a result, the two names of stones are traced to the ethnonym *gūdas* ‘Belarusian (sometimes Pole or Russian); a person speaking a different dialect’. The hypothesis proposed by other researchers concerning their origin from Lith. *gūdė* ‘strickle, whetstone’, *gudėti* ‘to sharpen by a whetstone’ is questionable.

The article provides arguments to prove that the hydronyms *Gūdas* from the environs of Pumpėnai and Žemaitkiemis, which some linguists trace to Balt. **guda-* ‘bent’, ‘bending down’ < Balt. *gud-* ‘to bend’, are most likely of ethnonymic origin. In the first case, this proposition is supported by the data of the analysis of the interrelations, origin and semantics of the compact microsystem toponyms with *gud-*. In the second case, it is evidenced by the semantic analysis of the ethnonymic parallel of the potamonyms situated in the same inhabited settlement.

KEYWORDS: origin of toponyms, motivation of toponyms, context of toponym recording, semantic analogy, timber rafting in the Nemunas River.

Lietuvių toponimijoje vietovardžiai su šaknimi *gud-* sudaro gana gausią ir reikšmingą grupę. Iš gyvosios kalbos užrašyta apie 670 įvairiausių objektus įvardijančių vardų, kurie, be kita ko, pasižymi ir darybos būdų bei tipų įvairove (žr. LVŽ III 331–337). Apie galimą toponimų su šia šaknimi kilmę rašyta gana daug. Apibendrinant išskirtinos kelios kilmės hipotezės: 1) ežerų vardai kildinami iš pr. *gudde* ‘krūmas, krūmai; miškas, krūmynas’, manant, kad ir liet. floros bei faunos terminijos (*gūda-žolė*, *gūd-karklis*, *gūd-žvirblis* ir pan.) šaknies *gud-* kilmė yra tokia pati (Savukynas 1966: 193); 2) teigiama, kad daugelis oikonimų ir kai kurie kiti vv. su *gud-* yra kilę iš avd. *Gūdas*, o vandenvardžiai ir dauguma kitų klasių vietovardžių kildinami iš liet. *gūdas* ‘baltarusis; kitos tarmės žmogus’, manant, kad etnonimo šaknies *gud-* reikšmė vietovardžiuose galėjo transformuotis į ‘prastas, netikęs, nenaudingas, bevertis’ (Vanagas 1981: 125–126); 3) upėvardžiai *Gūdas*, *Gūd-upis* kildinami iš balt. **guda-* ‘(su)linkęs’, ‘besilankstantis’ < balt. *gud-* ‘linkti’ (Mažiulis 1988: 420–421; 1996: 308–309); 4) analizuojant oikonimus pažymima, kad jie gali būti kilę iš avd. *Gūdas* arba

etnonimo *gūdas* (Razmukaitė 1998: 48, 49, 52, 58, 65, 71; Mickienė 2001: 65; Smoczyński 2007: 208); 5) akmenų vardai *Gūdas* siejami su liet. *gūdė* ‘pustyklė, budė’, *gudėti* ‘su gude galėti’, o vandenvardžiai ir žemėvardžiai kartu su etnonimu *gūdas* kildinami iš balt. *guda-* ‘smulkus, mažas; prastas, menkas; prastas, apsilėidęs; netikras, prastas; paprastas, įprastinis; tikras; laukinis, nekultivuotas...’, *gud-* ‘grynas, tikras’, neatmetant galimybės, kad vienu kitu atveju kilmės pamatas gali būti avd. *Gūdas* (Karaliūnas 2004: 165–183); 6) negyvenamųjų vietų vardai, tarp jų ir vandenvardžiai, laikomi etnoniminiais arba asmenvardiniais (Mickienė 2001: 34; Endzelytė 2005: 73, 84, 112, 114, 170; Sviderskienė 2006: 52; 2010: 119; Bartkutė 2008: 78; Kačinaite 2009: 64, 85; Morkūnas 2009: 989); 7) teigiant, kad lietuvių vv. su *gud-* gali būti nevienodos kilmės, didesnė dalis negyvenamųjų vietų vardų kildinama iš etnonimo *gūdas* ‘baltarusis (kartais lenkas ar rusas); kitos tarmės žmogus (gudais vadina žemaičiai aukštaičius, panevėžiškiai kupiškėnus ir t. t.)’, priduriant, kad jų šaknies *gud-* reikšmė daugeliu atvejų tiesiogiai sietina su šiuo etnonimu (‘gudui priklausanti, gudo gyvenama vieta’ ir pan.); taip pat manoma, kad dauguma oikonimų greičiausiai kilo iš avd. *Gūdas*, nors neatmetina ir jų kilmės iš etnonimo *gūdas* galimybė; be to, neatmetama ir Pietų Lietuvos vv. kilimo iš pr. *gudde* ‘krūmynas, krūmai’ tikimybė (LVŽ III 334–335).

Vienais iš labiausiai kilmės (ir darybos) požiūriu problemiškų vietovardžių galima laikyti toponimus *Gūdas*. Kaip matyti iš pateiktos apžvalgos, Aleksandras Vanagas tokius upėvardžius ir akmenų vardus kildina iš etnonimo *gūdas*, Pasvalio krašto upės vardą etnoniminiu laiko ir Renata Endzelytė (2005: 73). Vytautas Mažiulis mano, kad upės vardas *Gūdas* kilęs iš balt. **guda-* ‘(su)linkęs’, ‘besilankstantis’ < balt. *gud-* ‘linkti’, Simas Karaliūnas akmenų vardus sieja su liet. *gūdė* ‘pustyklė, budė’, *gudėti* ‘su gude galėti’, o kitų geografinių objektų (upių, miško, pievos, ganyklos, krūmų, griovio) kildina iš balt. *guda-* ‘smulkus, mažas; prastas, menkas; prastas, apsilėidęs; netikras, prastas; paprastas, įprastinis; tikras; laukinis, nekultivuotas...’, *gud-* ‘grynas, tikras’. Vietovardis (viensėdžio vardas) *Guds* fiksuotas ir latvių toponimijoje. Jis kildinamas iš lat. *guds* ‘baltarusis sielininkas’ (Endzelins 1956: 336–337).

Šio straipsnio tikslas – surinkus kiek galima daugiau lingvistinių ir ekstralingvistinių duomenų pateikti labiausiai tikėtinas kelių vietovardžių *Gūdas* kilmės bei motyvacijos hipotezes¹. Siekiant šio tikslo norima apžvelgti vardų užrašymo iš gyvosios kalbos aplinkybes, išanalizuoti įvardijamųjų objektų (denotatų)

¹ Straipsnyje nekeliamas tikslas visapusiškai ar kritiškai išanalizuoti visas jau žinomas šių vietovardžių kilmės versijas. Tenorima nustatyti, kokia kilmės hipotezė labiau tikėtina išanalizavus surinktus duomenis. Kitaip tariant, manoma, kad svarbiau pateikti faktų ir argumentų, leidžiančių iškelti ar patvirtinti vieną hipotezę, o ne paneigti kitus paskelbtus kilmės aiškinimus.

charakteristikas, pateiktas vietovardžių užrašymo metu, jų geografinę aplinką, aptarti toponimų ir apeliatyvų sąsają galimybes arealiniu (paplitimo) aspektu, išskirti ir pagrįsti labiausiai tikėtinus vietų (objektų) vardų *Gūdas* atsiradimo motyvus. Tyrime naudojami ne tik tokie tradiciniai nusistovėję etimologijos metodai, kaip lyginimas su kitais lietuvių, baltų onimais, lietuvių apeliatyvais, semantinės analogijos taikymas, bet paisoma ir istorinių socialinių tiriamų vietovardžių aplinkos ypatumų, turimą medžiagą apie toponimus ir jais įvardijamus objektus derinant su realiu istoriniu kontekstu, kuris, manytina, yra objektyviausias vietovardžių kilmės nustatymo kriterijus.

Iš gyvosios kalbos yra užfiksuota 13 vietovardžių *Gūdas*². Didesnė jų grupė užrašyta Pāsvalio r. Pūmpėnų apylinkėse: bala, krūmai, pieva Kīrkiliškio kaime, upė (upelis, upokšnis), tekantis per Kīrklinių miestelį, Dalickų, Račiškių, Gūstadalio kaimus, ganykla Račiškių kaime, brasta Ramonynės kaime. Kiti tokiu vardu pavadinti pavieniai objektai išsidėstę įvairiose Lietuvos vietose: 2 akmenys Nemunė, vienas iš jų prie Darsūniškio bažnytkaimio Krūonio valsčiuje, kitas – Kauno apskrities Aukštosios Panemunės valsčiaus Dvarėliškių dvaro teritorijoje, akmuo Lazdijų r. Noragėlių apylinkių Seiliūnų kaime ant Lydėkinės upelio kranto, duobė Vilkaiviškio r. Pajevonio apylinkių Svėrių kaime, miškas Utenos apskrities Vyžuonų valsčiaus Mieleikių kaime, raistas Varėnos valsčiaus Puodžių kaime, upelis (griovys), tekantis per Ukmergės apskrities Žemaitkiemio valsčiaus Medinų kaimą.

Daugiausia informacijos apie vietovardžių radimosi aplinkybes, geografinių objektų pobūdį ir buvimo vietą pateikta užrašant Nemuno upėje esančių akmenų vardus³. 1935 m. sudarytoje Aukštosios Panemunės valsčiaus Dvarėliškių dvaro žemės vardyno anketoje⁴ rašoma, kad akmuo *Gūdas* yra Nemune prie Dvarėliškių kaimo ir dvaro ribos⁵. Pastabų skyriuje paaiškinta: „Gudai sielininkai plaukdami šio akmens vengdavo. Praplaukdami pasiūsdavo vieną ant akmens atsistoti, kad nurodytų reikalingą sieliams kryptį. Jis rėkdavo gudiškai.

² Tiek tokių vardų rasta Vietovardžių, užrašytų iš gyvosios kalbos, kartotekoje (VK).

³ Akmenų vardai yra specifinė tikrinių žodžių grupė, kurios priskyrimas vietovardžiams gali kelti šiokių tokių abejonių. Kita vertus, akmenys yra gamtos objektai, užimantys tam tikrą vietą reljefo paviršiuje. Kai kurių onomastikos tyrėjų jie netgi priskiriami oronimams – šiuo atveju remiamasi nuostata, kad minėtai klasei priklauso ne tik kalnų, bet ir visų orografinių objektų vardai (plg. Agapkina, Berezovich, Surikova 2020). Straipsnyje, turint omenyje kitokius, t. y. ne terminologijos aptarimui skirtus, jo tikslus, akmenų vardai aprioriškai laikomi vietovardžiais.

⁴ Dvaro teritorijos vietovardžius surašė Šilėnų pradžios mokyklos mokytojas Juozas Vitkauskas, žinių teikėju nurodytas Šilėnų gyventojas Jurgis Dubosas.

⁵ Dabar ši vieta yra Kauno mariose.

Dėl to ir pavadinimas kilęs. “Darsūniškio miesto anketoje⁶ duomenų apie akmenį ir jo vardą mažiau: nurodyta, kad akmuo yra Nemune, 2 km žemiau nuo miestelio, plaukdami upe už jo užkliūva sieliai.

Kaip matyti iš aprašų, vieno akmens vardo atsiradimas siejamas su gudų vykdytu sielių plukdymu Nemuno upe, kito – taip pat su sielių plukdymu. Negalima atmesti, kad anketose pateikti paaiškinimai dėl vardų kilmės gali būti liaudies etimologija, tačiau istoriniai ir etnografiniai duomenys verčia tuo abejoti. Daugelio istorikų ir etnografų tyrimuose pabrėžiama, kad Nemunas nuo seno buvo vienas iš pagrindinių Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės prekybos kelių, kuriuo į Karaliaučių, Kuršių marias, Rusnę (iš jos į Klaipėdą), Tilžę, be kitų prekių, buvo plukdomi sieliai. Medienos rąstai keliavo ir iš dabartinės Gudijos teritorijos. Pavyzdžiui, publikacijoje, skirtoje prekybos organizavimo iš Nemuno aukštupyje buvusių Sapiegų ir Radvilų uostų XVIII a. septintajame ir aštuntajame dešimtmetyje tyrimui, konstatuojama, kad iš Radvilų valdų 1770 m. iš viso buvo plukdomi 1 192 rąstai (Sakalauskas, Poška 2020: 74). Rąstų plukdymas vyko dviem etapais – pirmiausia nuo Naujojo Sveržanio⁷ iki Kauno, po to – nuo Kauno iki Rusnės arba Karaliaučiaus. Atkreiptinas dėmesys į tai, kad atkarpa nuo Naujojo Sveržanio iki Kauno buvo samdoma daugiau darbininkų nei plukdymui nuo Kauno iki Karaliaučiaus. Straipsnio autorių teigimu, daugiau žmonių buvo samdoma dėl sudėtingesnių gamtos sąlygų pirmoje vandens kelio atkarpoje – siauresnės upės vagos, didesnio vingiuotumo (ten pat). Galima spėti, kad dar viena priežastis, dėl kurios sieliams plukdyti iš Gudijos teritorijos iki Kauno reikėjo daugiau pajėgų, buvo Nemune dažnai pasitaikantys slenksčiai, rėvos ir akmenys. Tą patvirtina ir minėtoje publikacijoje pateiktas istorinis faktas: Rumšiškęse buvo samdomas vairininkas, kuris padėdavo perplukdyti sielius per Nemune esančias kliūtis, vadinamas slenksčiais (ten pat, 72). Šis verslas vyko ir vėliau: 1825 m. iš Lietuvos ir Gudijos (Baltarusijos) Nemunu gabenta 2 500, o 1900 m. – 15 320 sielių (Pupienis 1989: 49).

Sieliai iš Gudijos per Kauną į Karaliaučių plukdyti iki Pirmojo pasaulinio karo. Apie jų plukdymą Nemunu ir gudų sielininkų veiklą daug rašoma hidrologo Stepono Kolupailos, kuris 1932 m. vasarą pats plaukė valtimi Nemunu nuo Liubčios miestelio iki Gardino, monografijoje *Nemunas* (Kolupaila 1950). Jo teigimu, Nemuno ruožas nuo Gardino iki Kauno gausus rėvų, t. y. vietų, kur upės vaga akmenuota, o srovė smarkesnė, todėl nuo šios upės aukštupio plukdyti sielius buvo labai nelengva, dažnas jų suduždavo. Dėl šios priežasties sielininkai, daugiausia gudai nuo aukštupio, rėvas pavadino nelaimės primenančiais

⁶ Vietovardžius surašė Darsūniškio pradžios mokyklos mokytojas Petras Puplešys, apklausęs miestelio gyventojus Miką Maculevičių, Adolfą Žukauską ir Joną Zavistanavičių.

⁷ Naujasis Sveržanis – gyvenvietė Baltarusijoje.

vardais (ten pat, 14). Mokslininko kelionės palydovas buvo gudas sielininkas Ivanas Trubka, anot monografijos autoriaus, iki Pirmojo pasaulinio karo keliasdešimt kartų gabenęs sielius nuo Liubčios ar Stolpcų iki Jurbarko (p. 45–47). Monografijoje aprašomos ir netoli Kauno esančios Nemuno rėvos: minima 4 km žemiau Darsūniškio esanti bene pavojingiausia upės rėva *Guoga* (p. 164), pabrėžiama, kad ruože nuo Aštrago iki Dvareliškio gyvenviečių yra gudų sielininkų pavadinta *Bičenėtų rėva*, kur labai pavojinga, nes iš dugno kyšo dideli akmenys, į kuriuos atsitrenkę sieliai suyra (p. 167–168). Apibūdinama ir žemiau Gastilionių kaimo esanti Bičių rėva, akmenuotos vietos Velnio Tiltas, Velnio Pirtis (p. 168), Žirgas (ties Jakštonių kaimu), Bajorė (ties Žiegždrių kaimu), Kamendulė (ties Pažaisliu) (p. 174).

Žinių apie tai, kad gudai Nemunu gabeno sielius, galima rasti *Lietuvių kalbos žodyne*. Jo straipsnyje *gūdas* pateikiamas iliustracinis sakinyss *Gudai ant sielių plaukia Nemunais į Rusnę Prūsusoje*, paimtas iš Antano Juškos *Lietuvių–lenkų žodyno* (LKŽe). Neabejotiną gudų ryšį su sielininkyste rodo ir latvių apeliatyvai *guds, gudinis, gudiņš* ‘baltarusis sielininkas’ (LVV I 415, 675).

Kaip matyti, Dvareliškių dvaro žemės vardyno anketoje nurodytas akmens vardo atsiradimo esminis motyvas (gudai plukdė sielius) neabejotinai tikras, istoriškai paliudytas. Tikra yra ir tai, kad šios gyvenvietės apylinkėse Nemune būta rėvų bei didelių akmenų. Apie tai rašyta ir lenkų archeologo, etnografo Zygmunto Glogerio, kuris XIX a. II pusėje ne kartą plaukė Nemunu nuo Gardino iki Kauno. Jis nurodo net 7 didelius akmenis, esančius Nemune prie Dvareliškių gyvenvietės, tarp jų ir akmenį *Gūdas: Katilas* (lenk. *Kocioł*), *Malakavičius* (lenk. *Malachowicz*), *Malakavičiai* (lenk. *Malachowicy*), *Velnio Tiltas* (lenk. *Dyabelski most*), *Stiklinė* (lenk. *Szklanka*), *Rusėnas*, arba *Gudas* (lenk. *Rusak, czyli Gudas*), *Kirda* (lenk. *Kirda*) (Gloger 1903: 73).

Realios istorinės aplinkybės yra svarbiausias, bet ne vienintelis argumentas, leidžiantis manyti, kad Nemune esančių akmenų vardai *Gūdas* etimologiškai greičiausiai sietini su etnonimu *gūdas*. Ši galimybė įtikima ir struktūriniu bei semantiniu požiūriu. Kaip matyti vien iš referuotų hidrologų, istorikų, etnografų teiginių, Nemuno akmenys ir akmeningos vietos (rėvos) sielininkams pridarydavo daug bėdų, nelaimių, keldavo daug rūpesčių, todėl tų objektų vardai dažnai esti neigiamos kontekstinės konotacijos, plg. Nemuno rėvų vardus *Kiaulė*, *Paršiukai*, *Avinas* (akmeningos rėvos su staigiai krintančia srove), *Telyčia*, *Žirklės*, *Velnio Tiltas* (Pupienis 1989: 55), *Velnio Pirtis* (Kolupaila 1950: 168;), akmens vardą *Katilas* (Gloger 1903: 73). Pejoratyvinės reikšmės gali būti ir kai kurie kitų Lietuvos upių akmenų pavadinimai, plg. Neries akmenų vardus *Velniamindis*, *Velnio Tiltas*, *Bulius*, *Avinas* (Vaitkevičius 2013: 47, 48, 51, 96–97), *Karstas* (Vaitkevičius 2014: 13), Šventosios upės akmens vardą *Griškà* (greičiausiai iš liet. *griška* ‘velnias’) (LVŽ III 306), Jūros upės – *Judōšiaus stovyklà*, arba *Velnio*

rāgas (LVŽ IV 195). Taigi iš etnonimo kilusių akmenų vardų *Gūdas* motyvacija gali būti ‘prastas, blogas, netikęs akmuo’. Kita vertus, šių vardų atsiradimo motyvai galbūt yra memorialiniai, paremti faktais, kad gūdai pro šiuos akmenis plukdė sielius, gūdas užlipęs ant akmens gudiškai šaukdavo ir pan. Tokios reikšmės vietovardžių lietuvių toponimijoje yra fiksuota, plg. *Ūbago brastà* (joje prigėręs elgeta), *Birūtės kálnas* (Savukynas 1963: 239), *Diedūko raĩstas*, *Puõdžiaus plýnė* (Sviderskienė 2017: 90). Žiūrint struktūriniu darybiniu aspektu iš etnonimo kilę akmenų vardai *Gūdas* būtų be formalių darybos priemonių iš pamatinių žodžių vienaskaitos atsiradę dariniai. Toks darybos būdas akmenvardžiams labai būdingas. Taip sudaryti ir daugelis jau semantiškai aptartų Nemuno akmenų vardų: *Avinas*, *Katilas*, *Kiaulė*, *Telyčia* ir kt. Pabrėžtina ir tai, kad nemāža lietuvių akmenų vardų nėra labai seni, jų amžius tikrai nesiekia baltų prokalbės ar dar ankstesnių laikų, plg. akmenvardžius *Čebatėlis*, *Diėvo Altōrius*, *Diėvo Bliūdas*, *Diėvo Krėslas*, *Dūšių Staliūkai*, *Fabrikantai* (akmuo Nemune prie Rumšiškių!), *Fėrmos akmuõ*, *Geležinė Bóba* (LVŽ II 35, 265, 266, 417, 508; III 130), kurie (ar kurių vienas iš dėmenų) kilę iš skolinių, taip pat asmenvardinės kilmės onimus *Daujõčio Gryčėlė*, *Fidrikų akmuõ*, *Gāgilo kūlis*, *Grigo akmuõ*, *Grigoliaus akmuõ*, *Grigučio akmuõ*, *Ivõškiaus ākmenys*, *Jánkų Bánkas*, *Jõnas*, *Juõzapas* (LVŽ II 156, 513; III 8, 289, 292, 293; IV 88, 114, 173, 248), iš kitų vietovardžių kilusius sudėtinius vardus *Gervõnių akmuõ* (iš raisto vardo *Gervinės*), *Grikiškio ākmenas*, *Grikiškio akmuõ* (iš balos, kalno, lauko vardo *Grikiškis*) (LVŽ III 160, 296) ir pan. Taigi ir akmenų vardų *Gūdas* gana vėlyvas radimasis nėra negalimas.

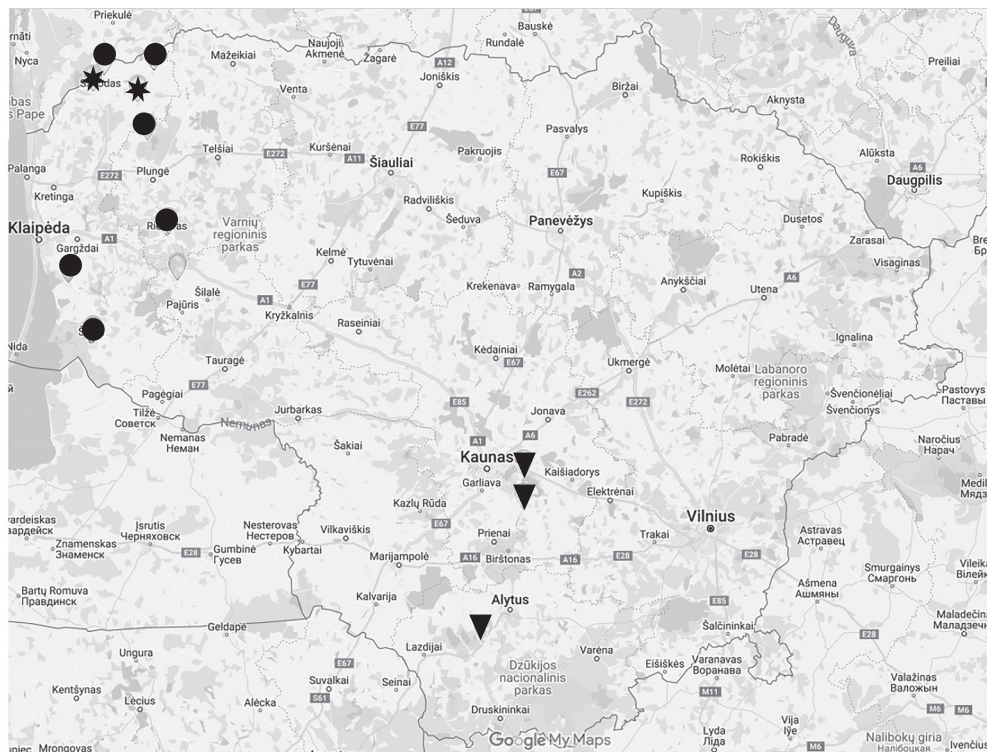
Etnoniminę vardų *Gūdas* kilmę netiesiogiai liudija ir dar viena toponiminė analogija. Tarpukario Lińkmenų valsčiaus Daržėlių kaimo žemės vardyno anketoje užrašytas pievos vardas *Gudāakmenis*. Šio žemėvardžio reikšmė, matyt, yra ‘pieva, kurioje yra (buvo) akmuo **Gudāakmenis*’. Pastarojo kamienas *guda-* tegali būti kilęs iš *gūdas* ir fonetiškai negalimas kildinti iš *gūdė* ‘pustyklė, budė’ ar *gudėti* ‘su gude galąsti’. Kad akmenų vardai veikiau kilo iš etnonimo *gūdas*, o ne iš liet. *gūdė* ar *gudėti*, leidžia manyti ir arealinis vietovardžių bei apeliatyvų analizės aspektas. Mat, onimai ir apeliatyvai paplitę skirtingų tarmių plotuose: akmenvardžiai išsidėstę vakarų aukštaičių kauniškių, pietų aukštaičių teritorijose, o bendriniai žodžiai – Žemaičiuose ir Klaipėdos krašte (žr. 1 pav.).

Teisybės dėlei reikia pabrėžti, kad akmenų vardų semantinis ryšys su galandimo reikšmės žodžiais yra galimas⁸. Tą patvirtina ir iš gyvosios kalbos užrašytas akmenvardis *Galąstuvass*⁹ ← liet. *galąstuvass* ‘galandamas prietaisas, budė,

⁸ Plg. teiginį „apgludintas akmens ar uolos gabaliukas, vartojamas galąsti, ir yra pustyklė, budė“ (Karaliūnas 2004: 172).

⁹ Vardas 1986 m. užrašytas Plūngės r. Žlibinų ap. Ketūrakių kaime.

Dėl kai kurių lietuvių vietovardžių *Gùdas* radimosi aplinkybių, kilmės ir motyvacijos

1 PAV. Akmenų vardų *Gùdas* ir liet. *gùdė*, *gudėti* paplitimas (sukurta naudojant „Google“ žemėlapius).

▼ *Gùdas* ● *gùdė* ★ *gudėti*

pustyklė, pustas' (LVŽ III 47). Tačiau jau aptarti dalykai verčia abejojti, kad tokios reikšmės (ir kilmės) gali būti akmenvardžiai *Gùdas*.

Žinoma, Pietų aukštaičių ploto akmenų vardo *Gùdas* ryšį su etnonimu *gùdas* pagrįsti kiek sunkiau, nes trūksta duomenų apie šio objekto buvimo vietą, paskirtį ir kitas aplinkybes. Kaip minėta, užrašytojo tėra nurodyta, kad akmuo yra Lydekinės upelio pakrantėje. Šiuo atveju labiausiai reikėtų kliautis arealiniu aspektu – vardai ir apeliatyvai *gùdė*, *gudėti* paplitę skirtingų tarmių plotuose.

Aiškinantis upėvardžių *Gùdas* galimą kilmę taip pat atskirai aptartina su jų užrašymu iš gyvosios kalbos susijusi informacija. Kaip minėta, yra užfiksuoti 2 potamonimai: Pumpėnų apylinkėse tekanti upė (upelis, upokšnis)¹⁰ ir

¹⁰ Vardas užrašytas 1935 m. Gustadalio kaimo žemės vardų anketoje ir 1938 m. Dalickų kaimo anketoje, taip pat 1983 metais Gustadalio kaime. Įvardijamas objektas apibūdinamas kaip 3–4 m pločio upelis, kuris teka tik smarkiai palijus, rudenį ir pavasarį, o vasarą išdžiūsta.

2 PAV. Vietovardžiai su *Gud-* Pumpėnų apylinkėse (sukurta naudojant „Google“ žemėlapius).

◆ *Gūstadalis* (*Gūdstadalis*), kaimas

◇ *Gūdas*, upė

● *Gūdas*, ganykla

★ *Gūdas*, brasta

▼ *Gūdas*, bala, krūmai, pieva

Žemaitkiemio valsčiaus Medinų kaimo teritorijoje esantis upelis, kuris 1935 m. žemės vardu anketoje vadinamas grioviu¹¹.

Atkreiptinas dėmesys į tai, kad Pumpėnų apylinkių upė *Gūdas* teka per Gustadalio kaimą, jo teritorijoje įteka į Pyvesą. Oficialioji kaimo vardo forma *Gūstadalis* greičiausiai yra antrinė, atsiradusi iš pirminės *Gūd-stadalis*¹², kilusios iš etnonimo *gūdas* arba avd. *Gūdas*¹³ ir liet. *stadalė*, *stadālė* ‘užvažiuojami namai su pastoge arkliams pastatyti; pastogė arkliams pastatyti užvažiuojamame kie-

¹¹ Anketoje nurodoma, kad griovys (ravas) yra 0,25 km ilgio, stačių šlaitų, gilus.

¹² 1935 m. Gustadalio kaimo žemės vardu anketos, sudarytos Rimkūnų pradžios mokyklos mokytojo Antano Soko, grafoje „Vardas vietos žmonių ištarme“ užrašytas kaimo vardas *Gūdstadalis*, o grafoje „Vardas rašomąja kalba parašytas“ – *Gūstadalis*.

¹³ Pvd. *Gūdas* fiksuota ir Pumpėnų valsčiuje – žr. LPDB.

me prie smuklės'. Tokią formų kaitą galima paaiškinti suduslėjusio *d* iškritimu: *Gūd-stadalis* 'gudų tautybės žmogui arba žmogui, pavarde Gudas, priklausantys užvažiuojami namai, pastogė' → *Gūt-stadalis* → *Gūstadalis*¹⁴. Taigi upė *Gūdas* teka per kaimą, kurio vardas tiesiogiai ar netiesiogiai (per avd. *Gūdas*) sietinas su etnonimu *gūdas*. Manant, kad tos pačios toponiminės mikrosistemos vietovardžiai kažin ar galėtų būti skirtingos kilmės, šis upėvardis taip pat veikiau bus kilęs iš etnonimo, o ne iš balt. **guda-* '(su)linkęs', 'besilankstantis' < balt. *gud-* 'linkti'. Motyvacija šiuo atveju sietina su priklausomybės santykiais ('per gudo laukus tekanti, gudui priklausanti') arba menkinamuoju denotato vertinimu ('nedidelė, ne visada tekanti, vasarą išdžiūstanti upė'). Be to, minėtai mikrosistemai dar priklauso tame pačiame lokaliame plote (gretimuose vienas su kitu besiribojančiuose kaimuose) užrašyti balos, brastos (per Svalios upę), ganyklos, krūmų, pievos vardai *Gūdas* (žr. 2 pav.), kurie, matyt, taip pat yra bendrakilmiai, t. y. etnoniminės kilmės.

Dar vienas potamonimas, kaip minėta, tarpukariu užrašytas Žemaitkiemio valsčiaus Medinų kaimo vietovardžių anketoje¹⁵. Analizuojant jo kilmę svarbus galėtų būti kitų šio kaimo toponimų kontekstas. Toje pačioje anketoje šalia griovio (ravo) vardo *Gūdas* pateiktas ir lėtai tekančio, vasarą išdžiūstančio upelio vardas *Mozūras* (dial. *Mazūras*). Jis neabejotinai kilęs iš etnonimo *mozūras* 'mozūrų etninės grupės žmogus', plg. *mozūrai* 'stambi etninė lenkų grupė, gyvenanti šiaurės vakarų Lenkijoje ir kalbanti atskira lenkų kalbos tarme' (dar žr. Vanagas 1981: 220). Taigi konstatuotina tos pačios mikrosistemos (to paties kaimo teritorijos) semantinė paralelė: etnoniminės kilmės potamonimai *Gūdas* ir *Mozūras*. Griovio vardo *Gūdas* atsiradimo motyvai greičiausiai turi pejoratyvinį atspalvį: kaip nurodoma anketoje, įvardijamas griovys yra gilus, stačių šlaitų, todėl, galima sakyti, 'pavoingas, netikęs, prastas, blogas'. Kalbant apie semantinę *Gūdo* ir *Mozūro* paralelę pridurtina, kad lietuvių toponimijoje užfiksuotas ir dar vienas lietuvių vandenvardis *Mozūras* – Raudondvario valsčiaus griovio vardas. Be to, vardu *Mozūras* vadinama aukštuma Sasnavės valsčiuje ir dirva bei pieva Alsėdžių valsčiuje (VK). Šie faktai, be kita ko, dar kartą patvirtina teiginį, kad lietuvių vietų vardai gali būti sudaromi iš etnonimų vienaskaitos formos neįgaudami jokių papildomų formalių darybos formantų.

¹⁴ Dėl kitokio kilmės aiškinimo (iš avd. *Gūstas* ir liet. *dalīs*) žr. Endzelytė 2005: 62.

¹⁵ Užrašė Žemaitkiemio pradžios mokyklos mokytoja Kostė Banelytė, apklaususi Medinų kaimo gyventoją Vladą Terėką.

IŠVADOS

1. Iš gyvosios lietuvių kalbos užrašyti vietovardžiai *Gùdas* priskirtini įvairioms toponiminėms klasėms (subklasėms) – hidronimams (upelio, griovio vardai, brastos vardai), helonimams (balos, raisto vardai), agronimams (ganyklos, pievos vardai), drimonimams (miško, krūmų vardai); be to, šiuo onimu įvardijami akmenys ir žemo reljefo vieta (duobė). Tokia įvardijamų objektų įvairovė suponuoja galimai nevienodą šių toponimų motyvaciją, skirtingas jų kilmės aiškinimo hipotezes, atspindinčias ligšioliniuose toponimikos tyrėjų darbuose. Aiškinantis, kokia vietovardžių *Gùdas* kilmė labiausiai galima, kreiptinas dėmesys į visas žinomas lingvistines ir ekstralingvistines jų užrašymo bei funkcionavimo aplinkybes.

2. Remiantis pirminiuose fiksavimo šaltiniuose pateikta informacija apie įvardijamuosius objektus ir jų vardus (vardų motyvaciją), kurios realumą pagrindžia istoriniai etnografiniai duomenys, gana patikimai galima teigti, kad Nemuno upėje esančių akmenų vardai *Gùdas* yra etnoniminės kilmės, t. y. kilę iš liet. *gùdas* ‘baltarusis (kartais lenkas ar rusas); kitos tarmės žmogus’. Vardų motyvacinis ryšys su etnonimu gali būti tiek tiesioginis, paremtas memorialiniais motyvais, tiek antrinis, sąlygotas etnonimo reikšmės toponimuose transformacijos, kuri susijusi su pejoratyvinio atspalvio atsiradimu (‘prastas, blogas, netikęs akmuo’). Tokią kilmės versiją remia ir vietovardžio *Gudā-akmenis*, kurio kamienas *guda-* tegali būti kilęs iš *gùdas* ir fonetiškai negalimas kildinti iš *gudė* ‘pustyklė, budė’ ar *gudėti* ‘su gude galėti’, semantinė analogija. Kildinimo iš *gudė*, *gudėti* galimybę menkina ir arealinio tyrimo duomenys: šie bendriniai žodžiai ir akmenų vardai paplitę skirtingų tarmių plotuose.

3. Pumpėnų apylinkių upėvardis *Gùdas* taip pat veikiausiai kilęs iš liet. etnonimo *gùdas*. Šį teiginį remia jo buvimo vietoje esančių galimai tokios pačios kilmės vietovardžių kontekstas. Toponiminę mikrosistemą sudaro įvairių klasių vietų vardai, o kai kurie iš jų, pavyzdžiui, kaimo, per kurį teka Gudas, vardas *Gùstadalīs* ← *Gùd-stadalīs*, akivaizdžiai nekildintini iš balt. **guda-* ‘(su)linkęs’, ‘besilankstantis’ < balt. *gud-* ‘linkti’.

4. Žemaitkiemio valsčiaus potamonimo *Gùdas* etnoniminės kilmės versiją visų pirma galima pagrįsti to paties toponiminio lauko semantinė paralele: tame pačiame kaime esantis upelio vardas *Mozūras* neabejotinai kildintinas iš etnonimo *mozūras* ‘mozūrų etninės grupės žmogus’, todėl konstatuotina vandenvardžių *Gùdas* ir *Mozūras* semantinė koreliacija. Griovio vardo *Gùdas* motyvacija greičiausiai sietina neigiamu denotato vertinimu – griovys gilus, stačių šlaitų, todėl, ‘pavoingas, netikęs, prastas, blogas’.

5. Vietovardžių *Gùdas* kildinimui iš etnonimo *gùdas* vienaskaitos vardininko formos neprieštarauja kitų etnoniminės ir kitokios kilmės toponimų darybinės

analogijos, plg. *Mozūras*, griovys Raudondvario valsčiuje, aukštuma Sasnavos valsčiuje, dirva bei pieva Alsėdžių valsčiuje, *Katilas*, *Stiklinė*, akmenys Nemune, *Avinas*, *Bulius*, akmenys Neryje, ir kt.

SUTRUMPINIMAI

ap. – apylinkė	lenk. – lenkų
avd. – asmenvardis	liet. – lietuvių
balt. – baltų	pvd. – pavardė
dial. – dialekto	r. – rajonas
lat. – latvių	

LITERATŪRA IR ŠALTINIAI

Agapkina Tatiana A., Berezovich Elena L., Surikova Olesia D. 2020: Агапкина, Татьяна А., Березович, Елена Л., Сурикова, Олеся Д. *Имена камней в заговорах восточных славян* [Imena kamnei v zagovorakh vostochnykh slavian], Москва: РАН [Moskva: RAN].

Bartkutė Nerija 2008: *Joniškio rajono teritorijos toponimija: daryba ir raidos polinkiai*: daktaro disertacija, Šiauliai: Vytauto Didžiojo universitetas, Šiaulių universitetas.

Endzelīns Jānis 1956: *Latvijas PSR vietvārdi* 1(1), Rīgā: Latvijas PSR Zinātņu akadēmijas izdevniecība.

Endzelytė Renata 2005: *Šiaurės vidurio Lietuvos vietovardžiai*: daktaro disertacija, Kaunas: Vytauto Didžiojo universitetas.

Gloger Zygmunt 1903: *Dolinami rzek. Opisy podróży wzdłuż Niemna, Wisły, Bugu i Biebrzy*, Warszawa: Nakład Ferdynanda Hosicka.

Kačinaityė Dalia 2009: *Priesaginės darybos lietuvių oronimai*: daktaro disertacija, Vilnius–Kaunas: Lietuvių kalbos institutas, Vytauto Didžiojo universitetas.

Karaliūnas Simas 2004: *Baltų praeitis istoriniuose šaltiniuose* 1, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.

Kolupaila Steponas 1950: *Nemunas*, Chicago: Lietuvių katalikų spaudos draugijos leidinys.

LKŽe – *Lietuvių kalbos žodynas* 1–20 (1941–2002), red. kolegija G. Naktinienė, J. Paulauskas, R. Petrokienė, V. Vitkauskas, J. Zabarskaitė, vyr. red. G. Naktinienė, e. variantas, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2008 (atnaujinta versija, 2017). Prieiga internete: <https://ekalba.lt/lietuviu-kalbos-zodynas>.

LPDB – *Lietuvių pavardžių duomenų bazė*. Prieiga internete: <https://ekalba.lt/pavardziu-duomeniu-baze/>.

LVŽ II – *Lietuvos vietovardžių žodynas* 2, aut. L. Bilkis, G. Blažienė, M. Norkaitienė, M. Razmukaitė, A. Ragauskaitė, D. Sviderskienė, atsak. red. L. Bilkis, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2014.

LVŽ III – *Lietuvos vietovardžių žodynas* 3, aut. V. Adamonytė, L. Bilkis, G. Blažienė, D. Kačinitė-Vrubliauskienė, M. Norkaitienė, M. Razmukaitė, A. Ragauskaitė, D. Sviderskienė, atsak. red. L. Bilkis, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2018.

LVŽ IV – *Lietuvos vietovardžių žodynas* 4, aut. L. Bilkis, G. Blažienė, A. Ragauskaitė, D. Sviderskienė, atsak. red. L. Bilkis, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2021.

Mažiulis Vytautas 1988: *Prūsų kalbos etimologijos žodynas* 1, Vilnius: Mokslo.

Mažiulis Vytautas 1996: *Prūsų kalbos etimologijos žodynas* 3, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla.

ME I – Milenbahs Kārlis. *Latviešu valodas vārdnīca. Rediģējis, papildinājis, turpinājis* J. Endzelīns 1, Rīgā: Izdevusi izglītības ministrija, 1923–1925.

Mickienė Ilona 2001: *Telšių rajono toponimų daryba*: daktaro disertacija, Kaunas: Vytauto Didžiojo universitetas.

Morkūnas Kazys 2009: Gelvonų krašto žemės kalba. – *Gelvonai*, Vilnius: Versmė, 980–1016.

Pupienis Antanas 1989: Upėmis plaukė sieliai. – *Kraštotyra* 23, 49–58.

Razmukaitė Marija 1998: *Lietuvos priesaginiai oikonimai*: daktaro disertacija, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, Vytauto Didžiojo universitetas.

Sakalauskas Darius, Poška Aivaras 2020: Prekybos Nemunu organizavimas iš Sapiegų ir Radvilų šios upės aukštupio uostų XVIII a. septintajame ir aštuntajame dešimtmečiuose. – *Lietuvos istorijos studijos* 45, 61–78.

Savukynas Bronys 1963: Kilmininkiniai lietuvių vietovardžiai. – *Lietuvių kalbotyros klausimai* 6, 235–246.

Savukynas Bronys 1966: Ežerų vardai. – *Lietuvių kalbotyros klausimai* 8, 183–194.

Smoczyński Wojciech 2007: *Słownik etymologiczny języka litewskiego*, Wilno: Uniwersytet Wileński, Wydział Filologiczny.

Sviderskienė Dalia 2006: Marijampolės apskrities sudurtiniai oronimai. – *Lituanistica* 4(68), 47–59.

Sviderskienė Dalia 2010: Marijampolės apskrities asmenvardinės kilmės agronimų darybos bruožai. – *Acta Linguistica Lithuanica* 62–63, 97–127.

Sviderskienė Dalia 2017: Sudėtinių Marijampolės apskrities helonimų motyvacija. – *Acta Linguistica Lithuanica* 77, 78–102.

Vaitkevičius Vykintas 2013: *Neris. 2007 metų ekspedicija* 3, Vilnius: Mintis.

Vaitkevičius Vykintas 2014: *Neris. 2007 metų ekspedicija* 4, Vilnius: Mintis.

Vanagas Aleksandras 1981: *Lietuvių hidronimų etimologinis žodynas*, Vilnius: Mokslas.

VK – *Abėcėlinė vietovardžių, surinktų iš gyvosios kalbos, kartoteka*. Saugoma Lietuvių kalbos instituto Baltų kalbų ir vardyno tyrimų centre.

On the Circumstances of Appearance, Origin and Motivation of Certain Lithuanian Toponyms *Gùdas*

SUMMARY

Toponyms *Gùdas* may be considered some of the most problematic Lithuanian toponyms with the root *gud-* in terms of origin (and word-formation). Aleksandras Vanagas traces such river and stone names to the ethnonym *gùdas*; Vytautas Mažiulis argues that the river name *Gùdas* derives from Balt. **guda-* ‘bent’, ‘bending down’ < Balt. *gud-* ‘to bend’; Simas Karaliūnas traces stone names to Lith. *gùdė* ‘strickle, whetstone’, *gudėti* ‘to sharpen by a whetstone’ and links the names of other geographical objects with Balt. *guda-* ‘tiny, small; simple, poor; scanty, negligent; unreal, plain; ordinary, usual; real; savage, uncultivated...’, *gud-* ‘pure, real’.

Most information on the circumstances of the appearance of these toponyms, the type of geographic objects designated by them and their location was provided in the records of the names of stones situated in the Nemunas River. The Land Names Questionnaire, dated 1935, says that the stone *Gùdas* is situated in the Nemunas River near Kaunas, on the boundary between Dvareliškės village and manor. The Comments section includes the following note: “While drifting logs along the river, the raftsmen, *gudai* by descent, tried to avoid this stone. When approaching the stone, they would send a raftsman to stand up on the stone and to show the right direction. He used to shout in the *gudy* language. That is why such a name was given to the stone”. The Darsūniškis Questionnaire contains less data on the stone and its name: it is indicated that the stone rests in the Nemunas River, 2 km below the town; as logs were drifted along the river, they used to hit the stone. Most historians and ethnographers highlight in their studies that the Nemunas River had been one of the major trade routes of the Grand Duchy of Lithuania since the old times along which logs, in addition to other goods, used to be transported to Königsberg, the

Curonian Lagoon, Rusnė, Tilsit. Wood logs were also transported from the present-day territory of Belarus. The stretch of the Nemunas River from Grodno to Kaunas is full of riffles, i.e., places where the river bed is full of stones and water flows quickly, making it very difficult to float rafts from the upper reaches of the river; quite a few rafts used to break apart. For this reason, raftsmen, usually *gudai* from the upper reaches, used to call riffles by the names reminding of misfortune. Therefore, the key motive behind the appearance of the stone name (timber rafting by *gudai*) specified in the Land Names Questionnaire on Dvareliškės Manor is definitely true and historically attested. The motivation of the stone names deriving from the ethnonym *Gūdas* may be ‘a poor, bad, useless stone’. On the other hand, the motives of the appearance of such names may be memorial and supported by the facts that *gudai* used to drift timber rafts past these stones.

The river from the area of Pumpėnai, *Gūdas*, flows across Gustadalis village and discharges into the Pyvesa River in its territory. The official village name form *Gustadalis* is most likely secondary and originated after the voiceless consonant *d* was dropped out from the primary form *Gūd-stadalis* deriving from the ethnonym *gūdas* or personal name *Gūdas* and Lith. *stadalà*, *stadālė* ‘an inn with a shelter for horses; a shelter for horses in an inn yard’. Hence, the river *Gūdas* flows across the village whose name can directly or indirectly (through the personal name *Gūdas*) be linked with the ethnonym *gūdas*. Considering that the toponyms of the same toponymic microsystem could hardly be of different origin, the river name is most likely traceable to the ethnonym rather than Balt. **guda-* ‘bent’, ‘bending down’ < Balt. *gud-* ‘to bend’. In this case, the motivation is linked with the relationship of belonging (‘flowing across the fields of *gudas*; belonging to *gudas*’) or the pejorative evaluation of the denotatum (‘a small river, which does not flow all the time and dries out during the summer’).

In the analysis of the ditch name *Gūdas* located in Medinos village, Žemaitkiemis district, the context of other toponyms in the village could play an important role. Next to the ditch name *Gūdas*, the name of the slowly flowing stream, which dries out during the summer, *Mozūras*, is specified in the same questionnaire. It definitely derives from the ethnonym *mozūras* ‘a person of Masurian ethnic group’, cf. *mozūrai* ‘a large ethnic Polish group in northwestern Poland speaking a separate Polish dialect’. Hence, we may conclude that there is a semantic parallel of the same microsystem: ethnonymic potamonims *Gūdas* and *Mozūras*. The motives of the appearance of the ditch name *Gūdas* most likely have a pejorative shade: as indicated in the questionnaire, the ditch being designated is deep and steep-sloped and can therefore be considered ‘dangerous, useless, poor, bad’.

Įteikta 2022 m. balandžio 26 d.

LAIMUTIS BILKIS

Lietuvių kalbos institutas

Petro Vileišio g. 5, LT-10308 Vilnius, Lietuva

laimutis.bilkis@lki.lt